

Наташа Булатовић
Библиотека града Београда

УДК 821.163.41.09-31 Радуловић Ј.
DOI 10.46793/Uzdanica18.2.163B
Оригинални научни рад

ПРОШАО ЖИВОТ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА – РОМАН АЛЕГОРИЈА О НЕСТАНКУ ЈЕДНОГ НАРОДА

Ајсџракић: Јован Радуловић се читалачкој публици представио као писац копнене, кршевите Далмације, настављач Симе Матавуља. Прве двије деценије стварања он је оријентисан искључиво на тематику и проблематику свог родног краја. Тек од романа *Браћа њо мајери* његова интересовања се шире ка већим урбаним срединама (Задар, Шибеник, Загреб, Београд, Љубљана). Вјештим уметањем у приповиједно ткиво романа *Прошао живој* (1997) мноштва података о географском простору Книнске Крајине, о тамошњим историјским, друштвеним и културним приликама, Радуловић не само да потврђује, већ доказује велики културолошки значај и континуитет постојања Срба у Хрватској. *У овом роману, каже писац, дао сам обол и дуј свима онима који су усјешно прадили оно што се звало Српска интелекција на Приморју.*

Базична идеја која обједињује све тематске, мотивационе, карактеролошке, мисаоне, приповиједне, изражајне и квалитативне чиниоце у овом дјелу своди се на једну алегију: прошао живот. Она сјенчи теме, ликове, време, позорницу збивања – читав свијет дјела. Она као покров прекрива све оно што се нашло унутар карактеристичних бијелих корица првог издања књиге, као једино надгробно слово некога ко је чуо све што су гласови мртвих имали да кажу; остаје само уопштена констатација изречена као уздах, са дубоким призвуком резигнације. Радуловићева умјетничка способност огледа се у варирању ове основне идеје увјек на другачији начин и различитим средствима: контрастом, симболима, алузијама, алегијама. Нарочито је успјело истицање главне идеје у оним дјеловима у којима се највише удаљава од главних догађаја, у приказу народног живота и у културно-историјском контексту. Па чак и ликови имају једну заједничку улогу: да сачине једну кохерентну цјелину, да ревитализују колективни дух народа који је губитком свог природног станишта престао бити оно што је тамо био.

Дјело је у потпуности изграђено на хришћанској симболици: имамо календарски циклус најзначајнијих хришћанских и српских празника од Богојављења, преко Васкрса и Видовдана до Светог Николе, Бадњег дана и Божића. Пomiње се Гојкова Голгота, брицање ногу косом грешнице, оплакивање мртвог, јахачи апокалипсе који долазе у виду убица Игњатових. Симболика основне идеје је такође у знаку христоликог страдања читавог једног народа.

Кључне речи: Јован Радуловић, роман *Прошао живој*, Книнска Крајина, Далмација, егзодус Срба.

ГЕОГРАФСКА ОСА ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Јован Радуловић се од првог књижевног дјела 1978. године читалачкој публици представио као писац копнене, кршевите Далмације, настављач Симе Матавуља. Још је Матавуљ у својим приповијеткама подијелио Далмацију на три дијела: на Приморје, Острвља и Далматинску Загору. Ова три поднебља насељава становништво које је наизглед слично али суштински потпуно различито. Ту разлику условиле су другачија историја, вјера, окренутост различитим културним центрима, природа, језик, менталитет, начин живота. Тек од романа *Браћа њо мајџери* (1986) његова интересовања се шире ка већим урбаним срединама (Задар, Шибеник, Загреб, Београд, Љубљана).

Роман *Прошао живој* објављен је 1997. године (СКЗ) и одмах повољно оцјењен. Могло би се рећи да је ово дјело које је успјело да поврати углед писцу након дугог оспоравања проистеклог из ванлитерарних побуда. Невеликог је обима, па тако још више изненађује својим неочекиваним унутрашњим богатством. Награђен је трима великим наградама: наградом Књижевне заједнице „Борислав Станковић” из Врања, „Златним сунцокретом” Књижевне фондације „Витал” из Врбаса и наградом Фонда „Бранко Ћопић” Српске академије наука и уметности. Био је и у најужем избору за НИН-ову награду за роман године.

Писац на једном мјесту открива да је у току писања овог романа проживио „највеће и најслађе муке”.¹ Хронолошки гледано, роман настаје недуго после трагичних прогона Срба са простора Далмације и стога га можемо доживјети као неку врсту пишчевог ламентата над завичајем. Опет се у писцу буди онај његов познати прометејски пркос и бунт против неправде, он не може ћутећи да гледа шта се збива. Попут Селимовића, „позива за свједока мастионицу и перо”² и активира богату историјску грађу, уплиће је у прозно ткиво и чини саставним дјелом живота својих ликова. Њоме не само да потврђује, већ доказује велики културолошки значај и континуитет постојања Срба у Хрватској, вјеродостојно и широко сагледан живот народа из тог краја, њихове обичаје, морал, вјеровања, психологију, менталитет, сву трагику и љепоту боравка на том неплодном и вјечито зарађеном терену. Може се рећи да овај писац даје својеврсну енциклопедију душе српских Далматинаца, њено лице и наличје. Лијепо је примјетио Никола Стојановић да се дјело овог писца састоји из „уметничке истине храњене соковима завичајних

¹ Милош Јевтић: *Остјаје њрича – разговори са Јованом Радуловићем*, Кеј, Ваљево, 1999, стр. 29.

² Меша Селимовић: *Дервиш и смрт*, Просвета, Београд, 2005, стр. 21.

корена, али која стреми ка космополитским вредностима превасходно својом етичком основом и хуманошћу”.³

„У овом роману”, каже писац, „дао сам обол и дуг свима онима који су успешно градили оно што се звало ‘Српска интелигенција на Приморју’”. Он свјесно постаје ангажован писац, тачније писац-хроничар и осјећа сву тежину улоге која му је дата јер мора пером да се бори против заборављања и систематског мијењања историје. Па и када је успио у томе, свјестан је да та побједа на хартији не може измјенити стварну историјску неправду. Зато су његове муке при писању и слатке и горке, и он резигнирано закључује: „Тај пртљак историјских успомена може се сачувати само у литератури онако како је Игњатовић сачувао Сентандреју, Црњански Војводину из времена Сеоба, Сингер своје Јевреје у Пољској”.⁴ Има код овог писца нечег од некадашњег тврдог пркоса Пилипендā, Јанковића, Курица, помјешаног са прометејском храброшћу која се огледа у тој његовој рјешености да пером и мастилом разгрне вијековима таложене и врло осјетљиве *шабу шеме*. Сам писац то овако објашњава: „Слободно, без задршке копати по свим странама живота, политичке чињенице претварати у естетске, ићи оном опасном цртом која никако не сме бити фактографија и памфлет. То је могуће само ако као писац имате ‘резервни’, или искошен поглед на свет. Ту увек добро дође иронија, депатетизовати стварност, мешати фикцију и фактографију, контролисати машту, стилизовати живот не губећи из вида његову истинитост и уверљивост.”⁵

ПРИПОВИЈЕДАЧКИ ПОСТУПАК И КАРНЕВАЛИЗАЦИЈА

Роман *Прошао живој* има за основу двије породичне и двије љубавне приче које се дјелимично преклапају. Свака породична прича која прати неколико генерација нужно успоставља слику епохе, чак и када је, како ју је овдје окарактерисао Јован Делић, она „само фон меланхоличних прича о патњи, љубави и смрти”.⁶ Радња је смјештена у неколико далматинских градова и у далматинско кршевито залеђе до планине Динаре. Приказани догађаји из живота јунака поклапају се са најбитнијим дешавањима у српској Далмацији на културно-историјском плану током 20. вијека, а неким реминисценцијама залази и у средину 19. вијека. Радуловић користи технику писма као композициони принцип романа и уводи модеран поступак у приповиједању –

³ Nikola Stojanović: „Rane nezacelne” (predgovor), *Jovan Radulović, Televizijski filmski scenariji*, YU film danas, jugoslavenski filmski časopis, godina XVII, broj 4 (73), zima 2004.

⁴ Јован Радуловић: *Зрна из њеве*, Библиотека града Београда, Београд, 2007, стр. 185.

⁵ Јован Радуловић: „Човек и прича” (предговор), *Нема Веронике и грује ириче*, Глас српски, Бања Лука, 2005, стр. 10.

⁶ Јован Делић: „Радуловићева књига мртвих”, часопис *ПУТЕВИ*, 1/99, Бања Лука, стр.

„мјесечарску граматiku”⁷, тј. нагле промјене граматичког лица (прво и друго, прво и треће лице). Радуловићев јединствен и оригиналан поступак огледа се у томе што писма пишу мртви људи, они који за живота нису имали прилику да кажу једни другима своје мисли и емоције, чиме се указује на промашеност, на живот који је неповратно *прошао*.

Већ је речено да је роман *Прошао живој* по својим спољашњим карактеристикама одређен као епистоларни роман. Међутим, ми у њему налазимо одлике и других типова романа (историјског, исповједног, путописног и биографског, романа васпитања, пикарског и полифонијског романа), као и елементе других жанрова (дневнички записи, епитаф, солилоквиј, сократски дијалог и менипеја).

Поријекло полифног романа Бахтин види у два жанра из области озбиљно-смијешног. Први је сократски дијалог, а други менипска сатира. Од сократског дијалога издваја особине: дијалогски начин тражења истине; сижејна ситуација одређује врсту дијалога јер се ради о исказу-исповјести човјека *на праћу*, тј. у предсмртном часу, чиме се постиже чишћење рјечи од сваког животног аутоматизма и објективности, тјера човјека да отвара дубинске слојеве личности и мисли; ствара се заматак лика-идеје и предиспозиције за будући *дијалог мртвих*, гдје се на дијалогској равни сударају ликови и идеје које дијеле вјекови.

Одлике менипске сатире јесу: органски спој фантастике, симболике и мистично-религиозног елемента са екстремним, натуралистичким и грубим. У њој се зачео посебан жанр – *разговор мртвих* – широко распрострањен у европској ренесансној књижевности у 17. и 18. вијеку. Бахтин сматра да је карневалско виђење свијета омогућило да се развију овакви жанрови као што је менипеја и сократски дијалози. Она омогућава да се прошири уска сцена појединачног живота, одређене ограничене епохе до релативно универзалне и општељудске сцене.⁸ Карневализација се јавља спонтано као послједица напора да се каже нешто више и на другачији начин од уобичајеног, а да притом не умањује нити доводи у питање озбиљност теме, већ, напротив, обезбјеђује њено постојање. Такав је случај и са гласовима мртвих у овом роману.

Радуловићев језик и прозни ритам потпуно су самосвојни и препознатљиви. Његов говор припада такозваном *говору Буковице*⁹, тачније једном од говора штокавског дијалекта ијекавског нарјечја херцеговачког типа ван граница Херцеговине. Дијалектолог Асим Пецо под Буковицом подразумјева крашки крај у сјеверној Далмацији између Велебита на сјеверу и сјевероистоку, Равних котара на југу, ријеке Крке на истоку и Каринског мора на

⁷ Јован Делић: „Радуловићева књига мртвих”, часопис *ПУТЕВИ*, 1/99, Бања Лука, 1999, стр. 64.

⁸ Mihail Bahtin: *Problemi poetike Dostojevskog*, Zepter Book World, Beograd, 2000, str. 127, 170.

⁹ Asim Peco: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 85.

западу. То је отприлике онај рејон који се подудара са Матавуљевим појмом Далматинске Загоре. Поред неколико вокалских диференцијација, овај говор се од стандардног језика највише удаљава својом богатом и живописном некњижевном лексиком.

У роману *Прошао живој* имамо препознатљив регионални оквир, реалистичан приказ стварности, фолклорне пасаже и дијалекатски говор, прецизно историјско и временско одређење, универзалну људску проблематику, нарочиту хуморно-гротескну стилизацију, технику говора у писмима, промјене наративних и визуелних перспектива, али и говор мртвих, цитатност, особене композиционе принципе и многе друге поступке.

Наслов код њега има и аутопоетску функцију. Базична идеја која обједињује све тематске, мотивационе, карактеролошке, мисаоне, приповиједне, изражајне и квалитативне чиниоце у овом дјелу своди се на једну алегорију: прошао живот. Она сјенчи теме, ликове, време, позорницу збивања – читав свијет дјела. Стиче се утисак да она као покров прекрива све оно што се нашло унутар карактеристичних бијелих корица првог издања књиге, као једино надгробно слово некога ко је чуо све што су гласови мртвих имали да кажу; остаје само уопштена констатација изречена као уздах, са дубоким призвуком резигнације. Радуловићева умјетничка способност огледа се у варирању ове основне идеје увјек на другачији начин и различитим средствима: контрастом, симболима, алузијама, алегоријама. Нарочито је успјело истицање главне идеје у оним дјеловима у којима се највише удаљава од главних догађаја, у приказу народног живота и у културно-историјском контексту.

У уводу налазимо два цитата: први је Андрије Качића Миошића, преузет из дјела *Разговор угодни народа словинскога* из 1756. године.¹⁰ Качић је писац чија је основна идеја у овом дјелу да прикаже бурну историју Далмације и Босне, његову борбу против свих непријатеља који су господарили овим просторима, као и да истакне народну љубав за слободу и правду. Можемо претпоставити да Радуловић бира овог писца и његов цитат из два разлога: први је његов однос према смрти, а други према историји.

Други мото преузет је од руског нобеловца Ивана Буњина, пјесника, романописца и новелисте, који је пола свог живота, након Октобарске револуције, провео у емиграцији. Његове опсесивне теме су завичај, пропала руска спахијска имања, природа, а нарочито љубав и смрт.¹¹ Пјесма „Дома”, из које су стихови преузети, говори о трагично опустошеном сеоском имању око којег природа још увијек живи пуним животом, али је огњиште угашено: „Све је као и прије. Само је живот прошао”, резимира лирски субјект.

¹⁰ Andrija Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Matica hrvatska i Zora, Pet stoljeća hrvatske knjevnosti, Zagreb, 1967.

¹¹ Иван А. Буњин: *Стихотворения 1886–1917*, Издательство художественная литература, Москва, 1965.

ВРЕМЕНА У РОМАНУ *ПРОШАО ЖИВОТ*

Роман је распоређен на четири временска слоја: први припада садашњем тренутку, тачније средини деведесетих година прошлог вијека, то је тренутак када су сви јунаци романа умрли. Други слој је повратак у прошлост, обухвата период од 1895. године до Другог свјетског рата и његови протагонисти су Нићифор и Иконија Мочивуна и Василија и Игњат Простран. Трећи временски слој поклапа се са временом у току Другог свјетског рата и наредних четрдесет пет година, да би се завршио тамо гдје почиње први временски слој. Обухвата животе Појке и Гојка. Имамо, дакле, циклизацију времена, а самим тим кружно организовану композицију романа. Посљедњи слој не везује се директно уз судбине јунака, већ тече континуирано крајњим рубовима приче. Ријеч је о историјском времену које у роману обухвата распон од средине 19. вијека до средине деведесетих година 20. вијека.

Простор у дјелу организован је по принципу паралелизама и контраста и има значајну улогу у карактеризацији јунака. Док је Гојко приказан увијек на отвореном простору и у природи, дотле је Појка редовно у затвореном простору, у стану, у *уклејој* школи у којој доживљава пад и трагедију, а нарочито у првој сцени када лежи у мртвачници. Стога њена прича о заробљеној жаби бива алегорија о сопственом животу.

Његови јунаци су ситуирани у прецизно уоквирен просторно-временски план, суштински срасли са својом подлогом, и без ње би њихова пуноћа била тешко остварива и разумљива. То су измаштани и стварни историјски ликови, побуњеници против социјалних неправди и немаштине, слој учених људи, књижевника, задужбинара, интелектуалаца који су се борили за право духовног и физичког опстанка српског народа у Хрватској. Сви Радуловићеви ликови имају једну заједничку улогу: да сачине једну кохерентну целину, да ревитализују колективни дух једног народа који је губитком свог природног станишта престао бити оно што је тамо био. По рјечима Новице Петковића, *Прошао живој* је „једини роман у који се он почео пресељавати”.¹² Марко Недић говори о митској димензији овог романа управо због његове симболике изгубљеног раја.¹³

Ликови се изграђују у тјесној повезаности са историјом, али се њихов унутрашњи свијет такође богато осликава. Они првенствено дјелују на релацији личних осјећања и интересовања, али их историјски токови покрећу на акцију и они усклађују своје приватно биће са општим интересима, дјелују у правцу остварења општељудских, хуманих и етичких начела. Нићифор,

¹² Новица Пековић: „Трагичне епистолe” (поговор), у: Јован Радуловић, *Прошао живој*, Виталова књижевна фондација, Београд–Врбас, 1998, стр. 198.

¹³ Марко Недић: „Елегична романескна прича Јована Радуловића”, *Основа и прича*, Филип Вишњић, Београд, 2002, стр. 285.

Иконија и Појка васпитавају и образују дјецу, Гојко се бори у рату, Игњат сузбија криминал. Сви су они потпуни посвећеници у свој позив.

Сем фиктивних ликова имамо у роману неколико историјских. По рјечима Душана Иванића, они се појављују „на окрајцима главних прича”:¹⁴ Нико Бартуловић, Григорије Божовић и далматински међуратни приповједачи – Периша Добријевић и пјесник Милутин Деврња. Као јунаке локалних народних предања и пјесама Иконија помиње хајдуке Драчу и Кутлачу, који су заиста постојали. Везују се за име Павла Решетара, оца Милановог, који је био представник власти и покушао да са њима преговара.

Чест Радуловићев поступак у овом роману јесте умножавање наративних перспектива. Налазимо га најизразитије у десетом писму, које је у потпуности изграђено на паралели различитих доживљаја оца-финанца и сина-богослова око једног истог догађаја – прославе петсто педесет година Косовске битке на Далматинском Косову. Посебно је занимљиво што је све предочено кроз синовљеву перспективу јер он добија улогу свезнајућег приповједача. Док он учествује у литургијском обреду, упознаје попа-војводу Ђујића и жену свог живота – Појку Мочивуну, истовремено опажа и прелама кроз своју свијест шта отац мисли и како вреба кријумчаре дувана.

Сви приповједачи говоре у граматичком другом лицу, обраћају се својим адресатима, што је одлика дијалогског начина општења. Међутим, они не очекују никакав одговор, већ писма користе у сврху приповиједања о сопственом животу и да уз то приповиједање упуте поуку онима којима пишу. Нарочито је то изражено у писмима очева и мајке (Нићифора, Игњата и Иконије) својој дјечи. Млађи пишу својим вршњацима да подијеле са њима трагична искуства живота и ријетке тренутке среће.

Сврха шеснаест дугих писама-монолога овог дјела није да их чују они којима су упућени, већ да допру до уха читалаца, да њима кажу оно што би требало да се запамти и пренесе као универзални исказ о једном народу и његовој трагичној историји преломљеној кроз визуру двије породице.

Гојко и Појка богато дочаравају у овим монолозима-писмима своја бурна љубавна осјећања која су четири године спутавана ратом и заробљеништвом, али ми налазимо да се њихов прави контакт заиста свео само на један сусрет и на два штура писма, прикривен дубоко испод површине и показује праву слику људи који нису имали прилику да кажу својим најближима неколико топлих људских ријечи. Посебно је то уочљиво код Појке и Гојка, али ништа мање потресно у односу Нићифора према своме рано настрадалом сину, или Гојков према неупамћеној мајци.

Облике правих дијалога налазимо у унутрашњем слоју писама, у ретроспективним пасажима приповједача, али су врло кратки, невјешти, свега

¹⁴ Душан Иванић: „Смисао облика”, *Наше стварање, часопис за књижевност, уметност и културу*, година XLV, 1–2/98, стр. 60.

по једна или двије реплике сваког од учесника. Стиче се утисак затворености ликова, њихове неповјерљивости и избјегавања причања о себи. Једини опширан дијалог развија се између Нићифора и књижевника Нике Бартуловића у тренутку кад их заједно воде на ликвидацију. Књижевник говори да открије свој идентитет, а уједно и да одагна страх од смрти али и да осуди власт силе, док му Нићифор у томе помаже, али се пред ликвидаторима држи достојанственије, суздржава се од личних тонова.

Дескрипција је ријетка и врло штура, што одговара начину приповиједања људи са овог поднебља. Налазимо је у Нићифоровом опису положаја и живота учитеља у сиромашним далматинским селима: „Удаљено од свијета и живота, од градова и варошица, у пустоши планина; изубијано зими ледом и мећавом, љети жегом несношљивом. Баченост у бестрагију, у сиромаштво, оскудицу и крш.”¹⁵ Ништа драматичнији није ни Игњатов персонификовани приказ кретања воза *као на умору* у тренутку кад се мири са чињеницом да је коначно упао у замку кријумчара, а одмах затим слиједи један изненадни, лирски интониран доживљај природе иза кога ће усљедити његова смрт: „Подневни вјетрић, мирис суве траве, натпјевавање зрикаваца”.¹⁶

Паралелу по значењу имамо и у Нићифоровом смртном часу: „Зора је тјерала мрак са површине свих предмета: камења, зидића, кржљавих стабала драче и граба, с пастирских колибица. Истовремено: тама и свјетлост, неизмјерни зимски мир; као да се ништа није догодило.”¹⁷

Не можемо се отети утиску како ова два, можда најуспјелија мјеста у роману, одишу истом оном атмосфером трагичног људског пропадања усљед вјечног обнављања свега другог у природи.

ТЕМЕ У РОМАНУ

Неколико тематских цјелина има у роману. Прва обухвата призоре из најранијег сјећања из дјетињства и живота Радуловићевих ликова.

Друга цјелина описује некадашњи неуљепшани народни живот у далматинским селима и градовима, чији су саставни дио Радуловићеви јунаци. Ти описи имају изузетну етнографску вредност, нарочито гледано из данашњег угла, када је живот на тим просторима дословно прошао. Они потичу из забачених, кршевитих села у којима је глад и немаштина једини императив, гдје се ради по читав дан, а остаје се гладан, гдје нема услова за љубав и чистоћу јер се дјеца зачињу и рађају у бачвама (бурадима), а копилад остава на праговима богаташких кућа. Тешко одрицање зарад школовања дјече,

¹⁵ Јован Радуловић: *Прошао живој*, СКЗ, Београд, 1997, стр. 51.

¹⁶ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 132.

¹⁷ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 163.

нетрпељивост између градске и сеоске, обично паметније дјеце; затим подучавање по селима гдје се учитељима ноћу краду дрва и рубље а дјеца носе поцјепане ратне униформе очева, гдје влада хајдучија и гдје се гаји жива успомена на локалне хајдуке Драчу и Кутлачу, гдје је свештеник приморан да чита страшне клетве упућене оном ко је украо све од учитеља, гдје су народни сајмови и вјерски празници једина велика окупљања људи, гдје се загледају цуре и склапају бракови, гдје у планини сирота дјеца прослављају сама крсну славу, гдје се стално гледа у небо јер се стрепи за винограде и љетину, гдје мужеви туку жене када узму мало жита у току вршидбе, гдје бабе сакривају новац у прегачама и гдје кад једно дијете умре од глади ставе га крај живог и чекају да обојицу скупа сахране.

Трећа тематска цјелина се ослања на богату културно-историјску грађу и посебно доприноси вредности романа, нарочито с обзиром на чињеницу да он није обимом велики. Уграђена је у роман готово сва важнија историја и културни живот Срба у Далмацији у распону од средине 19. до краја 20. вијека, преломљена кроз животе јунака и тјесно са њима скопчана. Јунаци се управљају по диктату историје и неријетко усљед тога страдају или им она мијења судбине.

Директне или индиректне алузије на историјске догађаје налазимо већ од почетка: наговјештај посљедњег рата у Хрватској у коме младић, Појкин Ђак, губи живот; помене припајања једног дијела Далмације Италији; паралелу политичких околности и живота ликова коју прави Иконија Мочивуна: „Христос се родио у Јордану за вријеме безначајног и давно заборављеног цара Тиберија, а Иконија и Нићифор први пут се срели, погледали, крстили вјечитом љубављу за вријеме ружног цара Фрање Јосипа”.¹⁸ Усљедиле су револуционарне и бурне године пред балканске ратове и у току њих, када је српска омладина у Далмацији била окренута својој матици, када су се оснивале тајне организације за дочек српског престолонаслиједника у Задру, држали револуционарни и национални говори, рецитовали се стихови књижевника Нике Бартуловића и италијанског револуционарног вође Ђузепеа Мацинија, док их је хрватска власт оштро гонила и кажњавала батинама и затвором, да би се све завршило Нићифоровим бјегом у добровољце и јединим а комичним војним искуством – порађањем шверцерке дувана у црногорском затвору. Одјек историје имамо и у трагичној епизоди са објешеним војником који по повратку из рата живи сам са мајком удовицом, и који усљед опште глади и немаштине украде сву имовину учитељима Иконији и Нићифору и за то бива проклет у цркви. Прослава Видовдана и петсто педесет година од Косовског боја пада годину дана пред почетак нових бурних догађања на тамошњој историјској сцени. Уводи се лик попа Ватре, каснијег далматинског четничког вође – Момчила Ђујића, којем ће се убрзо, по отпочињању

¹⁸ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 55–56.

Другог свјетског рата, придружити Гојко Простран. Његов отац Игњат гине од кријумчара дувана који сада сачињавају нову државну власт, а исто тако и Нићифор непосредно након рата, од стране побједника револуционара, када још није успостављена правна држава. Аутор на овом мјесту узима слободу усљед непостојања вјеродостојних историјских чињеница и смјешта смрт Нике Бартуловића у овај контекст. Појкина и Гојкова писма и судбине потпуно су у власти ратних дешавања. Појка свједочи о тајним дружинама које су по градовима организовале антидржавне скупове, док Гојко вјерно описује живот и борбу четника по обронцима Динаре, њихов велики скуп на Васкрс 1943. године на Далматинском Косову, посљедњу битку код Книна и заробљеништво у Италији, дирљиве описе прославе Божића у логору. Крај је најтрагичније поигравање историје са судбином јунака: након рата Појка завршава у загрљају Гојковог ратног непријатеља, а Гојко од њих гине као ноћни ухода.

Културна историја се огледа у приказу снажно организоване вјерске и просвјетне дјелатности, у задужбинарству, бризи о образовању градске и сеоске дјеце од стране богатих српских трговаца и вјерских вођа на Приморју. Дата је сажета историја школства у Далмацији кроз рјечи Нићифора Мочивуне упућене сину: „Мој Милошићу, до половине прошлог вијека, звање учитеља у Далмацији добијао је једва писмен човјек. Раније је било још горе – није било правих течајева за стварање учитеља. Поред ниског образовања, то су често били људи сумњивог морала, скитнице, бјегунци из једне земље у другу, да избјегну личну одговорност, лажну или праву оптужбу од стране власти.”¹⁹ Имамо затим вјеродостојан приказ живота сеоских учитеља који Нићифор овако резимира: „Пучки учитељ је као и магарац. Самар на леђа, притегни кукун, натовари и упрти до неба [...] Нити племенитијег звања, нити тврђег и горчијег круха.”²⁰

Помињу се Завод за народне учитеље у Задру, такозвани *Илирски конвикт* и Женска учитељска школа *Виџа дел Трибунале*, које похађају Радуловићеви јунаци. У то време у Шибенику постоји *Српска вјероисповједна женска школа* и *Мушке закладне основне школе*. Дата су имена њихових задужбинара: Далматинаца епископа Стефана Кнежевића, Ковачевића и Јована Бована. У то време постоји и *Српска зора* у Дубровнику, која стипендира најбоље ђаке. Видимо да су ђаци српских школа „говорили слободно, читали и писали српски, појали народне и црквене пјесме”,²¹ учествовали у раду мушко-женског *Српског дјетињег тјешара*. Кроз Задар пролази богојављенска литија у присуству владике и великог броја православних вјерника, ђака и њихових наставника и васпитача. Тадашњи живот српских трговаца на овом простору

¹⁹ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 25.

²⁰ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 49–50.

²¹ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 44.

описује се кроз рјечи Иконије, која као нахоче доспјева у трговачку породицу. „Трговина с народном робом”, каже она, „по градовима на обали, по варошима у залеђу, била је сва у српским рукама.” И додаје: „Међу српским трговцима на Приморју, владао је још од старине лијеп обичај: поред своје дјецe коју подижеш и упућујеш у послове, одабери бар једно сиромашно и бистро дијете, макар из најудаљенијег краја свог народа. Дај му шансу, призови га, научи, упути у посао, по потреби помажи.”²²

Средином 20. вијека на Далматинском Косову прославља се педесет година од оснивања цркве Лазарице заједно са обиљежавањем годишњице Косовске битке. За време Другог свјетског рата припремале су се кришом представе по градовима и растурале новине које су састављали борци-списатељи, а служиле као потпора борцима и народу.

Дуж читавог дјела опажамо имена писаца и културних радника који потичу са ових простора или су ту некад боравили. Помен о њима активирају сами јунаци обично по неким заједничким додирним тачкама са њима. Тако Матавуља, Шимуновића, Сењанин Новака и Истринина Цара Емина набрајају такође као своје претходнике учитеље; Владимира Назора, Иву Ћипика и Нику Бартуловића помињу или цитирају при активирању неких тема о којима су ови писали; Павла и Милана Решетара, Саву Бјелановића, Григорија Божовића, Перишу Добријевића, Нику Бартуловића и пјесника Милутина Деврњу налазимо као фиктивне јунаке у роману или их Радуловићеви јунаци помињу као да су живјели непосредно прије њих. Један број страних или недалматинских писаца ушли су у приповиједно ткиво путем њиховог помена и путем отворених или скривених цитата Радуловићевих јунака. То су: Хомер, Његош, Рилке, Фортис, Леопарди, Гарибалди, Никола Томазео и Ђузепе Мацини. Велики број директних цитата преузет је из књиге Ђузепеа Мацинија *Дужности човекове*,²³ било да их преводи Иконија или цитира Нићифор. Мацини је био италијански патриота, револуционар, филозоф и политичар, идеолог покрета за уједињење Италије, за који се борио политички и оружаном. Његово револуционарно и хуманистичко начело одговарало је темпераменту ових ликова. Они слиједе његове савјете о дужностима рада, патриотизма, вјере, просвећивања, брака и васпитања.

ХРИШЋАНСКА СИМБОЛИКА У РОМАНУ

Можемо се на овом мјесту осврнути на један циклус симбола расутих дуж текста који имају улогу мотивационих чинилаца у свјести јунака, а че-

²² Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 35–36.

²³ Ђузепе Мацини: *Дужности човекове*, Издање И. Ђ. Ђурђевића, Београд–Сарајево, 1919.

сто су грађени у виду контраста који повезују различите сцене и јунаке или антиципирају будуће догађаје. На примјер: црвена капица коју носе Гојкова мајка а касније Појка, суша и киша у Далмацији и Италији, помрачено сунце, вода и бунар, Појкини снови, поређење са пламеном свијеће коју гаси капетан Половина, капи Појкине крви на мјесту гдје ће касније убити непријатеље, свјетлост коју види умирући Игњат у истом тренутку његов син Гојко овако доживљава: „Као из вреће, из биљца или кабанице, да домаћица истресе на провјеру гомилу старинских дуката; тако небо просу у стотине комадића звијезду негдје у море. Падалица! Запламсао је пред мојим очима необичан ватромет. Неко је умро, изговорио сам гласно”.²⁴

Дјело је у потпуности изграђено на хришћанској симболици: имамо календарски циклус најзначајнијих хришћанских и српских празника од Богојављења, преко Васкрса и Видовдана до Светог Николе, Бадњег дана и Божића. Помиње се Гојкова Голгота, брисање ногу косом грешнице, оплакивање мртвог, јахачи апокалипсе који долазе у виду убица Игњатових. Символика основне идеје је такође у знаку христоликог страдања читавог једног народа.

Величанствени описи неба у тренутку кад умиру Игњат Простран или Нићифор Мочивуна, описи грчевите борбе са неприступачном природом и опстајање у свакаким недаћама српског народа у Далмацији по нашем мишљењу служе да прикажу пишчево есхатолошко поимање постојања. Устасасана и раскошна композиција романа, слојевитост порука, идеја, слика и симбола, трајност општељудских и хуманих вредности које оно носи говори нам супротно од онога шта нам ликови у роману *Прошао живој* поручују. Живот није ништа друго до истовременост таме и свјетлости.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел (2008): *Aristotel, O pesničkoj umetnosti*, Beograd: Dereta.
- Бахтин (2000): *Mihail Bahtin, Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Zepter Book World.
- Буњин (1965): Иван А. Буњин, *Стихотворения 1886–1917*, Москва: Издательство художественная литература.
- Вучковић (2005): Радован Вучковић, *Модерни роман двадесетог века*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вучковић (1998): Радован Вучковић, Романсијерски реквијем (поговор), у: Јован Радуловић, *Прошао живој*, Београд–Врбас: Виталова књижевна фондација.
- Делић (1999): Јован Делић, Радуловићева књига мртвих, *Путићев*, 1/99, Бања Лука.

²⁴ Јован Радуловић: *Прошао живој*, стр. 174.

Достојевски (1973): Фјодор М. Достојевски, *Приповејке III*, Одабрана дела светских класика, Београд: Рад.

Иванић (2001): Душан Иванић, Свјетови приповиједања (поговор), у: *Најлепше приповејке Јована Радуловића*, Београд: Просвета.

Иванић (1998): Душан Иванић, Смисао облика, *Наше стварање, часопис за књижевност, уметност и културу*, год. XLV, 1–2.

Јевтић (1999): Милош Јевтић, *Остаје прича – разговори са Јованом Радуловићем*, Ваљево: Кеј.

Јеремић (1978): Љубиша Јеремић, *Проза новој сцила, кришике и олеги*, Београд: Просвета.

Јеремић (2007): Љубиша Јеремић, Преображени регионализам у прози Јована Радуловића, у: *О српским њисцима*, Београд: СКЗ.

Јефтимијевић Лилић (2004): Милица Јефтимијевић Лилић, Идеална пројекција приповедачке самосвести, у: *Поетика слушње*, Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије.

Каčić Миошић (1967): Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinsko-ga*, Zagreb: Matica hrvatska i Zora, Pet stoljeća hrvatske književnosti.

Костић (2005): Лаза Костић, *Међу јавом и међ сном*, Београд: Политика, Народна књига.

Мацини (1919): Ђузепе Мацини, *Дужности човекове*, Београд–Сарајево: Издање И. Ђ. Ђурђевића.

Марчетић (2003): Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Beograd: Narodna knjiga / Alfa.

Недић (2002): Марко Недић, Елегична романескна прича Јована Радуловића, у: *Основа и прича*, Београд: Филип Вишњић.

Петковић (1998): Новица Петковић, Трагичне епистолe (поговор), у: Јован Радуловић, *Прошао живој*, Београд–Врбас: Виталова књижевна фондација.

Пецо (1978): Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga.

Поповић (2007): Танја Поповић, *Rečnik književnih termina*, Beograd: Logos Art.

Радуловић (2005): Јован Радуловић, Човек и прича (предговор), у: *Нема Веронике и грује приче*, Бања Лука: Глас српски.

Радуловић (1988): Јован Радуловић, *Даље од олтара*, Београд: СКЗ.

Радуловић (2000): Јован Радуловић, *Идеалан њлац*, Београд: Филип Вишњић.

Радуловић (2007): Јован Радуловић, *Зрна из њлеве*, Београд: Библиотека града Београда.

Радуловић (1997): Јован Радуловић, *Прошао живој*, Београд: СКЗ.

Русе (1995): Жан Русе, *Нарцис романовица*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница З. Стојановића.

Селимовић (2005): Меша Селимовић, *Дервизи и смрт*, Београд: Просвета.

Стојановић (2004): Nikola Stojanović, Rane nezacelne (predgovor), u: Jovan Radulović, Televizijski filmski scenariji, *JU film danas, jugoslovenski filmski časopis*, god. XVII, br. 4(73).

Успенски (1979): Boris A. Uspenski, *Poetika kompozicije*, Beograd: Nolit.

Штанцл (1987): Franc Štancl, *Tipične forme romana*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Nataša Bulatović

Belgrade City Library

PROŠAO ŽIVOT BY JOVAN RADULOVIĆ – ALLEGORICAL NOVEL ABOUT THE DISAPPEARANCE OF A NATION

Summary: Jovan Radulovic introduced himself to the readership as a writer of mainland, karst Dalmatia, as well as the literary successor of Simo Matavulj. The first two decades of Radulović's literary work were oriented exclusively to the topics related to his homeland. Only since the novel *Braća po materi* has his interests spread to larger urban areas (Zadar, Šibenik, Zagreb, Belgrade, Ljubljana). By skillfully inserting a multitude of data about the Knin region, about its historical, geographical, social and cultural circumstances, into the narrative of the novel *Prošao život* (1997), Radulović highlights the great significance and continuity of Serbian culture in Croatia. *In this novel, says the writer, I paid homage to all those who successfully built what was called 'Serbian intelligence on the Coast'.*

The basic idea that unites all thematic, motivational, characterological, narrative, expressive and qualitative factors of the novel is reduced to the allegory of *passed life*. It permeates topics, characters, time, events – all elements of the novel. The basic idea is diversified in many different ways and by using different stylistic means: contrasts, symbols, allusions, allegories. The idea is particularly emphasized in the passages describing everyday life of the people, as well as cultural and historical events. Even the characters have one common role: to form a coherent whole, to revitalize the collective spirit of the people that, by losing its natural habitat, has ceased to be what it was there.

The novel is completely built on Christian symbolism: there is a calendar cycle of the most important Christian and Serbian holidays: Epiphany, Easter, Vidovdan, Saint Nicholas and Christmas; mention is made of Gojko's Golgotha, wiping feet with a sinner's hair, mourning the dead, the riders of the apocalypse who come in the form of Ignjat's killers. The basic idea can also be interpreted as a symbol of the Christ-like suffering of an entire nation.

Keywords: Jovan Radulović, novel *Prošao život*, Serbian Krajina, Dalmatia, Serbian exodus.